

TRADÍCIÓ ÉS JOGELMÉLET

SZABÓ MIKLÓS
egyetemi tanár (ME ÁJK)

A tradíció a történelemhez, sőt – hogy nagy szavakat használjunk – az örökkévalósághoz mérhető hatalmas erő. Ezért mondhatjuk a *Kampfums Recht* parafrázisaként, hogy egyfajta „*Kampf um die Tradition*” az, ami (hogy az élet más szegmenseiről ne beszéljünk) a tudomány világában zajlik. A „tradícióért folytatott harc” kétféleképpen érthető, s e két értelemben egyaránt tetten érhető. Az egyik a tradíció fölötti hatalomért folytatott harc, vagyis annak a pozíciónak megszerzéséért, amelyből dönteni lehet arról, hogy az – egyébként sokrétű és inkohereus – hagyomány mely elemei nyerjenek kanonikus megerősítést s váljanak „a” tradícióvá. A másik a tradícióba való bekezdésért, vagyis a „kanonizáltatásért” folytatott küzdelem.¹ Ez a harc nem „kard ki kard” dúl, hanem a „*Sturm und Drang*” felfordulása helyett inkább csak „*Strom und Zudrang*”: áramlás és lökdösődés útján. Megtörténik velünk, hogy együtt sodródunk a hagyomány áramlatában, de ezenközben igyekszünk, egymást is félrelökve, a (vélt) fősodor felé evickélni.

Az elmúlt húsz év különös élességgel vetette fel a hagyomány kérdését. De hát minden radikális váltás, történelmi törés középpontba állítja a hagyományt, mint az addigiak folytathatóságát, mint a folytonosság és megszakítottság viszonyának a problémáját. Ilyen váltások pedig a kívánatosnál jóval gyakoribbak viharvert térségünkben. A legutóbbi, 1989-es rendszerváltáskor még sokan emlékezhetek személyes sorukból az azt megelőző, 1949-esre; az akkoriak pedig a még eggyel korábbi 1919-esre (amely valójában egy 1918-tól 1921-ig hektikusan rángó gubanc volt), s így tovább visszafelé a generációkon – szinte hagyományt építve a modernizációs kísérletekként definiálható rendszerváltási görcsök sorozatából. Nem ismeretlen tehát a helyzet, s nem ismeretlenek a szerepkészletek sem.

¹ Ugyanezt a „megoldást” találta meg az ember a halhatatlanságért, sőt „örökkévalóságért” folytatott, nem csillapuló vágyára: bekerülni a történetekbe (mítoszokba, mondákba), majd az írás révén a marandóságot intézményesítő történetírásba (történelembe) – amint az örökkévalóságból való száműzetésnek a módjaként is a „célszemély” rögzített nyomainak, kanonikus jelenlétének törlése volt a fáraóktól Sztálinig.

Ezért nem véletlen az sem, hogy a rendszerváltás után szinte mindegyik jogelméleti–jogbölcséleti kutatóhely vagy kutató színteret vetett a jogfilozófiai hagyomány kisebb-nagyobb darabjával, még ha ez kívül is esett szűkebb kutatási területén. Így történt ez Miskolcon is. Amikor – levélva az ELTE köldökzsinórjáról, s saját arcot öltve – a *Prudentia Juris* c. könyvsorozatunkat megindítottuk, annak első kötete a *Jogi alaptan kivonata* volt, s még ugyanabban az évben kijött a *Portrévázlatok... is*.² A hagyományhoz való viszony kijelölése szempontjából ez utóbbi kötet bírt meghatározó jelentőséggel számunkra. Azon túl, hogy az elmélettörténet – így a magyar jogbölcséleti gondolkodás története is – korábban is egyfajta „menekülési útvonalat” jelentett az ideológiától terhelte kötelező tananyag alternatívájaként, most megnyílt az explicit reflexió lehetősége is a magyar történeti hagyományra. Ezzel a lehetőséggel haladéktalanul élni kívántunk, hogy új elméleti támasztékot, elrugaszkodási pontot lellessünk szuverén törekvéseink számára.³

Az nyilvánvalóvá vált, hogy az örökség felvállalása esetén sem lehetséges – mintegy visszalépve „ugyanabba” a folyóba – a négy évtizeddel azelőtti megszakadt elméletek, elméleti törekvések egyszerű folytatása.⁴ Sokkal inkább reflexióra van szükség, hogy a hegeli „megszüntetve megőrzés” aktusában szülessen újjá a hagyomány. Ezen, lehetőségé, egyben megkerülhetetlenné vált reflexió következő elemei szárazhatók szét:

(1) A „jogelméleti rendszerváltás” aktusa. Ez nem feltétlenül szükséges, amint, gondolom, pl. a halbiológusok sem érezték szükségét egy ilyen aktusnak. A jogelméletben azért más a helyzet, mert egyrészt általában a filozófiai tudományokhoz sorolható,⁵ különösen pedig rendelkezésünkre áll az egygel korábbi jogelméleti rendszerváltás explicit aktusának dokumentuma. Ez Szabó Imre nevezetes (talán: hírhedett) ópusza: *A burzsoá állam- és jogbölcsélet...⁶* Minthogy a kötet nem egyszerűen a korszellem lenyomatává, szimbólumává vált, hanem szimbolikus aktusként született, érdemes két megállapítást tenni róla.

Az egyik, hogy nem a marxi kritikai filozófia, hanem a sztálini kritikai ideológia baltájával faragta a szerző; s e baltacsapások alatt aláhullott minden(ki), aki/ami kilógott a kurzusideológiából – s a korábbiak közül szinte minden(ki) kilógott. A másik, hogy ezt a kötetet még jellemezte a tudományosság azon elemi követelményeinek a tisztelete, amelyet a szerző aztán hamar levetkezett: tárgyának ismerete, az elsődleges irodalom feldolgozása, hivatkozási és jegyzetapparátus hasz-

² SOMLÓ BÓDOG: *Jogbölcsészet. A Juristische Grundlehre kivonata.* (Szerk.: Takács Péter) Miskolc: Bíbor Kiadó, 1995. [*Prudentia Juris* 1]; LOSS SÁNDOR – SZABADALVI JÓZSEF – SZABÓ MIKLÓS – H. SZILÁGYI ISTVÁN – ZÓDI ZSOLT: *Portrévázlatok. Pulszky – Pikler – Somló – Moór – Horváth – Bibó.* Miskolc: Bíbor Kiadó, 1995. [*Prudentia Juris* 3].

³ Ezért lett – és maradt – doktori iskolánk jogelméleti programjának címe a „Hagyomány és megújulás a jog elméleti megalapozásában”.

⁴ Az 1949-ben megszakadt hagyomány egyenes folytatására tett kísérletet példázza a Moór-tanítvány Solt Kornél 1989 utáni munkássága; pl. SOLT KORNÉL: *Jogi logika. A jog, a nyelv és a valóság. I-II.* Budapest: MTA ÁJI – SENECA, 1996.; uő: *Valóság és jog.* Miskolc: Bíbor Kiadó, 1996. [*Prudentia Juris* 10].

⁵ E ponton kéretik zárójelben hagyni a terminológiai, tudomány-rendszertani és -elméleti, diszciplináris tisztázás vitapontjait; az állítás csak az, hogy a jogelmélet a filozófiai kérdés (egyik) letéteményese (is).

⁶ SZABÓ IMRE: *A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955; 1980.

nálata. Ezért, hogy mindmáig találkozhatni Szabó Imre megállapításaira, értékeléseire való hivatkozásokkal – egyes részletek helytállósága feledtetni látszik, hogy minek a részletei azok, a szerző egyes kvalitásai feledtetni látszanak, hogy mire használta azokat. Szabó Imre ezen rendszerváltó aktusa igényelt ellenpontot: az aktus visszavonását, a „kizökkent idő” helyre tolását – ha nem is a teljes mű, de legalább annak gerince, a magyar jogelméleti hagyomány főárama tekintetében.

- (2) *A rehabilitáció aktusa.* Szabó Imre hagyatékához nemcsak mint szimbolikus rendszerváltó aktushoz, hanem megállapításainak tartalmához is viszonyulni kell. Olyan sommás ítéleteket fogalmazott meg, melyeket az érintettek stigmaként ma is viselnek – s viselnek mindaddig, amíg nem vesszük a fáradságot, hogy viszalépjünk az eredeti művekhez, s azokat színről színre látva saját ítéletünket mondhatjuk ki. Nem *kell*, hogy Szabó Imre tagadása után ez az ítélet az általa tagadottak feltétlen igenlése legyen, de *kell*, hogy a „pert” újratárgyaljuk, s a véleményünket újra mérleljük. Az is igaz, hogy a kliséket, közhelyeket gyakran maguk a szerzők ragasztották magukra vagy egymásra – ez azonban még indokoltabbá teszi újraolvasásukat. Így tárul csak fel az is – amit egyébként és általában jól tudunk –, hogy a besorolás és értékelés általános kategóriái mögött eleven, színes, a tényekkel, az értékekkel, a sorsukkal, a körülményekkel viaskodó individuumok rejlenek; éppen, mint mi. A hagyomány akkor válik eleven erővé, ha mindennapi dilemmáinkban és válaszainkban is eligazít a példázat erejével. Csak akkor mondhatjuk, hogy rehabilitáltuk eleinket, ha helyreállítottuk ezt a közvetlen és eleven – kritikát is tűrő – kapcsolatot velük.
- (3) *A deklaráció aktusa.* A *Portrévázlatok...*-kal egyenként és tanszékként szint kívántunk vallani, deklarálva azt, hogy felvállaljuk és továbbvisszük azt a polgári – és nem burzsoá – gondolkodásbeli örökséget, amelyet a modern magyar jogbölcseleti gondolkodás a II. Világháború végéig (s még három évig) felhalmozott. Ezt az elköteleződést akkor egyenként: személyenként, és intézményesen: tanszékként is értettük. Ezért a kötet megírásában tanszékünk akkori minden tagja szerepet vállalt, mégpedig mindegyikünk társszerzőként – ezért is nincs szerkesztője a kötetnek. Az intézményes felvállalás azt is jelenti, hogy a tanszék tagjaiban beállt változások ellenére (hiszen az akkori szerzők többsége már nincs a tanszéken) gondozni kívánjuk az örökséget.

Persze a hagyomány nem homogén, hanem sokszorosán tagolt, s ezért több irányban, több módon vihető tovább. Tagolt a politikai színskála szerint: a szocialisztikus gondolkodástól a polgári radikalizmuson át a keresztény–nemzeti hitvallásig terjed (a radikális jobboldalnak nem adódtak jogelméleti szószólói). Tagolt a filozófiai–tudományelméleti háttér szerint: a szociológiai pozitívizmustól a neokantianizmuson és neotomista természetjogtanon át a(z új)realizmusig szórtak a választások. És tagolt a tudomány hitvallások, elkötelezettségek lehetőségrendszeré is: a (magyar) társadalmi gyökeres megváltoztatásának, de legalább megreformálásának meghirdetésétől a tudományos közéleti aktivitáson és a tudomány vagy a magánszféra sáncái mögé való visszahúzódon át a fennálló kurzus igazolásáig kínálkozott a választék.

Választ igényel tehát az is, hogy mi az, ami hagyományként továbbvihető négy évtizedes kényszerű megszákítás után is, mi az, amit a felvállalt tradícióból ténylegesen felvállalunk. Természetesen mondható, hogy mindenki azt, ami neki megfelel vagy

valamely okból éppen kapóra jön (s valóban: ezt is), de talán felleltározható az örökség mindenkit megillető, közös része is. Úgy vélem, egy ilyen leltár a következőket mindenképpen tartalmazná:

1. Az első figyelmeztetés, ami a tradícióból leszűrhető, hogy tévúton járunk, ha – amint annak valóban vannak jelei, törekvései – útkeresésünk során egyfelől a német–osztrák (mint „saját”, kontinentális), másfelől az angol–amerikai (mint „idegen”, gyarmatosító) tradícióra függesztjük pillantásunkat,⁷ s egymás közti küzdelmeinket, „kiszorítósinkat” e két tradíció színeibe öltözve vívjuk meg. A figyelmeztetés éppen ez: a (háború előtti, s részben utáni) magyar tradíció mindkét hatás-nyalábot befogadta, s interiorizálta. Ugyanolyan markáns s a magyar hagyományban integráns képviselői voltak az egyik, mint a másik tudományosságoknak. Ha ellentét volt – amint természetesen volt is –, az mindig szubsztantív volt, s nem az olvasottság forrásvidéke fölött zajlott. Akármelyik tradícióból táplálkoztak, mindenek előtt *saját* forrásait kezelték kritikailag s kerestek „fogást” Kelsen a német vagy Spencer az angol tudományosság közvetítői. Hamis tehát ezen alternatíva leképezése – hagyományunk példázata a mindkét hatásrendszerrel szembeni *saját* pozíció elfoglalására és kiépítésére int.

2. Nem kevésbé tanulságos a tudomány és oktatás szerves kapcsolatának hagyománya. Ismeretes, hogy nem egy jelentős szerzőnk – hogy csak Moór Gyula nevét emeljük ki – a tankönyv, sőt egyetemi jegyzet kereteit használta használta fel nézetei (sőt, e vonatkozásban pontosabban: tanai) rendszeres kifejtésére. E gyakorlat nem a folyóirat-, hanem a monográfiailrodalom rovására alakult ki (nem kisebbítve a mégis megszületett monográfiák jelentőségét).

A szokás háttérében két megfontolást lehet kitapintani – vagy inkább csak odaképezni. Az egyik (talán) az *olvasó*, a „piac” keresése, a számvetés azzal a kérdéssel, hogy „kinek írok, ki fog elolvasni?”. Eltekintve néhány szakkönyvtől, a tudományos – és főleg elméleti–filozófiai! – szakirodalom (valljuk be: kényszerű) olvasói legnagyobb számban ma is az egyetemi diákság köréből kerülnek ki. A tudományosság néptelen elefántcsonttornya áll(hat) szemben a valóságos olvasók naponta megtapasztalható eleven nyüzsgésével.

Az olvasók után vágy melletti másik magyarázat (talán) a *hatás* iránti vágy: az, hogy a szó eleven társadalmi erővé váljon. E vágy nyilván a társadalmi felelősségérzetben gyökerezik: a társadalom formálása, átalakítása kérdésében kialakult meggyőződés fordítja a tenni kívánót azok felé, akiktől a cselekvést esetleg, a jövőben várhatja. A görögök óta vallott meggyőződés, hogy a jó tevése a jó tudásából fakad⁸ – tanítsuk tehát a jót, hogy a tanítványok megcselekedjék. Ha e megfontolások miatt megíratlanul is maradt néhány monográfia, cserében megszületett legalább annyi jelentős tankönyv, s bizvást állítható, hogy gondolat nem maradt – legalább vázlatos formában – kimondatlanul.

⁷ A címkézés természetesen lehet ennek pont az ellenkezője is: a gyarmatosító német–osztrák és felszabadító angol–amerikai hagyomány formájában!

⁸ Így vélte Szókratész, Platón, Arisztotelész is; lásd pl. ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika* 7. könyvét.

3. Mint a személyes példázat mindig és mindenhol, e hagyományban is rendkívül erőteljes a személyes habitus, ethosz jelenléte. Szuverén, markáns álláspontot is vállaló individuumokról van szó. Ethoszuk két aspektusa érdemel kiemelését és bír fel szólító erővel ma is.

Az egyik: önmaguk vállalása akár mindenki mással szemben is, vagy képebben fogalmazva: nyílt sisak viselése a tudományos küzdelmek mezején. Sem tekintély, sem (várható) következmény nem tántorította el őket attól, hogy azt mondják, amit legjobb tudományos meggyőződésük diktál. Elevenen élt Arisztotelész példázata,⁹ a tudományos megalkuvás-nélküliség. Ha nincsenek második gondolatok, mögöttes megfontolások, pillanatnyi megalkuvások, akkor a szerzőnek *csak* azt kell vállalnia, hogy esetleg ostoba vagy tudatlan volt, de a hitelességét – az „arcát” –, s ezáltal későbbi megítélését, fogadtatását nem kockáztatja.

Az ethoszuk másik jelentős mozzanata a tudomány mint hivatás társadalmi felelősségének felismerése és vállalása, vagyis a tudomány és az erkölcs elválaszthatatlansága. Nagyon is tudatában voltak a helynek és időnek: a kor Magyarországa viszonyainak, és nem hitték, hogy elfordíthatják fejüket a látványtól. A tényközpontú szociológiai elméleteket a valóság feltárásának és kimondásának, az értékközpontú neokantiánus teóriákat a vezérlő értékek keresésének és felmutatásának kényszerű kötelessége hajtotta. Nem állt rendelkezésükre a gyakorlati filozófia értelmezési kerete, de tudományukat a cselekvés, a tetté válás igényével művelték.

4. A korszak szerzőinek olvastán szembeötlő a nemzetközi tudományosságba való beágyazottságuk, hogy – legalábbis időnként – egyenrangú félként kapcsolódhattak be a tudományos közösség diskurzusába. Imponáló, többnyire „*von Haus aus*” nyelvi felkészültségük mellett – legalábbis a két háború között – segítette őket a Klebelsberg-féle kultúrprogram. Innen tekintve irigylésre méltó, hogy az állami költségvetés mintegy 10%-a fölött rendelkező kultuszárca – igaz, a magyar „kultúrfőlény” megteremtése és igazolása céljából – ezres nagyságrendben tudott finanszírozni több hónapos, fél éves tanulmányutakat, amelyek az egyéni kutatás mellett a személyes kapcsolatok kialakításának és ápolásának feltételeit is biztosította. A nyelvi szempontból „elveszett generációkat” követő mai fiatalok előtt látszik ismét megnyílni az a lehetőség, hogy nemzetközi „partiképességük” tehetségük és felkészültségük függvénye legyen, s ne omoljon össze első megszólalásukkor. Példaként, mintaként nekik szolgálhat útmutatásul az a gyakorlat, melyet e tradícióban fellelhetünk.

Ha mindezt a leltárt ekként lezártuk is tekinthetjük, a számvetés még nincs elvégezve. Hiszen a két utolsó rendszerváltás között is eltelt négy évtized, s ez felveti a kérdést: mi a helyzet *ennek* a hagyatékával, mennyiben része ez is „a” tradíciónak? Az ítélet határértékei világosak: egyrészt nyilvánvaló, hogy e négy évtized is a múltunk része, a tudománytörténetben is, tehát nem lehet zárójelben hagyni vagy kiretusálni: viszonyba kell kerülni vele; másrészt e négy évtized nem a folytonosság, hanem a megszakítottság viszonyában áll az előtte és az utána következőkkel is, tehát bizonyos

⁹ „Szeretem Platónt, de az igazságot még jobban szeretem!”

értelemben zárványt képez a tradíció formálódásában. Milyen viszony lehetősége kínálkozik ehhez a korszakunkhoz?

- A) Lehetséges azt mondani, hogy itt azzal a fajta *negatív tradícióval* állunk szemben, amely a tradíció rombolásában, a tradíció patológiájában nyilvánul meg. Ahogy szokás – félig tréfásan – mondani, hogy a ‘szocialista’ jelző akkoriban „fosztóképzőként” szolgált (s így pl. a ‘szocialista demokrácia’ = „nem demokrácia”), mondható az is, hogy a szocialista tradíció nem tradíció, hanem a tradíció visszavonása, megsemmisítése. Ezzel a mozdulattal ugyanazt tennénk, mint amit ez a korszak próbált tenni az őt megelőzővel: kitörölni, kiretusálni a történelemből – ami amellett, hogy méltatlan, lehetetlen is. Semmivel sem torzult jobban a jogelméleti hagyomány gondozása, mint maga a jog, mint a gazdaság, a kultúra, a politika stb. – ha törölnénk, az egész négy évtizedet mindenestől kellene törölnünk.
- B) Lehetséges az az álláspont is, hogy korszakunkat a negatív tradíció egy mérsékeltbb változatával, a *hagyomány hiányával* lehet jellemezni. Ez úgy értendő, hogy a *saját tradíció hiányával*, amelyet ugyanis kiszorított vagy háttérbe szorított egy *idegen* – szovjet-orsz – tradíció. Ez egy felelősség-elhárító mozdulat volna, a „nem tehattünk mást, kényszer alatt cselekedtünk” gesztusa. A kényszer ténye kétségtelen, de semmiképpen sem mondható, hogy ne lett volna közünk a bekövetkezéséhez és a fenntartásához. Igaz, a szovjet fennhatósággal egy „kettős történelem” – és ebből következően egy „kettős hagyomány” – részeseivé váltunk, mint ahogy minden korábbi és minden más, akár gyengédebb befolyás érvényesülése esetén is. A tradíció befogad más tradíciókat.
- C) S végül lehetséges arra a – legmérsékeltbb – álláspontra is helyezkedni, hogy e négy évtized egy *új tradíciót* vagy a (saját) tradíciónak egy *új szakaszát* indította el, vagy éppen a (saját) tradíciónak egy korábban is *meglevő elemét* – ui. a marxista–szocialista szellemi örökséget – elevenítette és erősítette fel. Ekkor saját „terfe-lén”, saját teljesítményét kell mérlegre vetnünk: milyen minőségben, a tudományosság milyen színvonalán tudta (vagy akarta) eszméit kifejezni – milyen gazdags mennyire vállalható örökséget hagyott hátra a tradíció számára.

Ha – amint az célszerűnek látszik – e legutóbbi magyarázó modellt fogadjuk el, akkor az ideológiai sallangok lehántása érdekében el kell végezni a fogalmi tisztázást a marxizmus–kommunizmus–szocializmus–bolsevizmus osztályfogalmai között. Ha azt mondjuk, hogy közülük a ‘*marxizmus*’ a Marx és Engels által újásra indított és névvel fémjelzett kritikái (elsősorban kapitalizmus-kritikai) filozófia megjelölése, akkor ennek mindmáig létjogosultsága van – a jogelméletben is. A ‘*kommunizmus*’ mint a közösséglévi, nem intézményes társadalom utópikus eszményének megfogalmazása elsősorban az ön- és ellenstigmatizálást szolgálja; jogelméleti hozadéka nincs, ezért diskurzusunkban sincs helye. A ‘*szocializmus*’ már a közösséglévi, intézményesült társadalom megvalósítására tett tényleges (nyugati vagy keleti) kísérlet; a jogelméletben mint a „szocialista jog” fogalmának, és (nem kritikái, hanem igazolási célú) elméletének kidolgozására tett – úgy vélem: sikertelen – kísérlet értékelhető. A ‘*bolsevizmus*’ (leninizmus, sztálinizmus stb.) mint a totalitarizmus állami–politikai–jogi berendezkedésének tapasztalata, valójában a jogiság és a jogról való gondolkodás valóságos értelmének felszámolása azonosítható – abban a szűk történelmi sávban, ami nálunk kb. 1949 és 1953 közé tehető.

A tradícióhoz való viszony végezetül azt a kérdést veti fel, hogy lezárható-e a hagyomány reflexiója, „helyre” tehető-e a hagyomány egyszer s mindenkorra? A válasz természetesen: nem. Ahogy e reflexiót a miskolci tanszéken magunk is folyamatos feladatunknak tekintjük, úgy méltatnunk kell az ünnepelt teljesítményét is ezen a téren. Ha laudációként megengedhető egy személyes nyilatkozat: e sorok írója az ünnepeltnek köszönheti azt a szellemi inspirációt, amely pályáján elindította, s – amennyiben Varga Csaba munkássága, nyilatkozatának megfelelően, a jog–nyelv–retorika–logika nyomvonalán halad – e pályát kijelölte. A jogelméleti közösség egésze részéről túlbecsülhetetlen továbbá annak a két TEMPUS programnak a megszervezése az ünnepelt által, amely a magyar jogelméleti hagyományhoz való „visszazárkózás” lehetőségét teremtette meg. Köszönet érte.

